

Tomasz Wójcik

Płaszczyzny funkcjonowania akcentu w języku rosyjskim epoki radzieckiej

---

Studia Rossica Posnaniensia 5, 91-96

1973

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TOMASZ WÓJCIK

Poznań

PLASZCZYZNY FUNKCJONOWANIA AKCENTU W JĘZYKU ROSYJSKIM EPOKI RADZIECKIEJ

Wiadomo, jaką wagę w nauczaniu języka obcego przywiązujemy do właściwego opanowania akcentu. I nie tylko dlatego, że opanowanie akcentu jest jednym z warunków opanowania poprawności ortoepicznej, ale że akcent pełni w systemie każdego języka określoną funkcję. Funkcja ta, w zależności od charakteru akcentu, może być różna dla różnych języków. Akcent może wskazywać na granice wyrazu w potoku mowy lub służyć jako środek rozróżniania form wyrazowych; w pierwszym wypadku mamy do czynienia z funkcją delimitatywną akcentu, w drugim — z funkcją fonologiczną, a więc taką samą, jaką pełnią fonemy; z tą tylko różnicą, że akcent nie jest segmentem tekstu jak fonem, lecz cechą segmentu, jest pozaliniowy, inaczej suprasegmentalny. Dodać należy, że funkcję delimitatywną akcent pełni w tych językach, w których ma on stałe miejsce w wyrazie; w tych językach, w których akcentowane są różne sylaby wyrazu, akcent może pełnić (choć nie musi) funkcję fonologiczną. Oczywiście mowa tu tylko o akcencie ekspiratorycznym.

Ponieważ język rosyjski jest językiem o niestałym miejscu akcentu, funkcja akcentu jako środka fonologicznego jest niezwykle istotna nie tylko z uwagi na poprawność ortoepiczną, ale przede wszystkim dla samego procesu porozumienia. Należy zrobić tutaj jednak zastrzeżenie: funkcję fonologiczną (dystynktywną) akcent pełni nie we wszystkich akcentowanych elementach, lecz tylko tam, gdzie istnieje opozycja form leksykalnych lub gramatycznych, np. *мы́ка* — *мыка́*, czy *го́рода* — *городá*. Inaczej, stosunek kontrastu, na jakim opiera się funkcja akcentu, musi być — w wypadku pełnienia przez akcent funkcji fonologicznej — motywowany stosunkiem opozycji, podobnie jak w wypadku fonemów. Chodzi tu 1) o przeciwstawienie sylaby akcentowanej do nieakcentowanej w jednej i tej samej formie wyrazowej oraz 2) o przeciwstawienie dwóch tożsamych fonetycznie a różnych prozodycznie (tj. różniących się miejscem akcentu) form wyrazowych. Brak tego drugiego przeciwstawienia pozbawia akcent funkcji fonologicznej, a zatem i wszelkiej funkcji (w językach o niestałym miejscu akcentu akcent nie może pełnić funkcji delimitatywnej).

Utarło się mniemanie, że akcent w języku rosyjskim służy do rozróżniania zna-

czeń wyrazów. Takie twierdzenie można znaleźć w różnych podręcznikach do nauki języka rosyjskiego, jak i gramatykach szkolnych, gdzie na udowodnienie zasadności tego twierdzenia przytacza się przykłady: *мы́ка — мыка́, за́мок — замо́к*. I ani jednego więcej.

Należałoby tutaj powiedzieć nieco inaczej: akcent w języku rosyjskim, w tych wypadkach kiedy pełni on funkcję fonologiczną, nie służy do rozróżniania znaczeń wyrazów, ale do rozróżniania form gramatycznych (które, rzecz jasna, są nosicielami określonej semantyki gramatycznej). Na przykład: *го́рода — городá, леса́ — лесá, учителя́ — учителя, доски́ — до́ски, овцы́ — о́вцы, руки́ — ру́ки, ноги́ — но́ги, реки́ — ре́ки, дома́ — дома́, моря́ — моря́, облака́ — облака, стёны́ — стéны, рассы́пать — рассыпа́ть, разрэ́зать — разрэза́ть* itd.

Inne zastrzeżenie budzi sprawa terminologii. Termin „akcent swobodny” czy „ruchomy” sugeruje większą dowolność (o ile taka w ogóle może istnieć) akcentowania sylab w wyrazach. To wynika zresztą z przeciwstawienia terminów „akcent ruchomy”: „akcent stały”. Wbrew temu, co sugeruje przeciwstawienie powyższych terminów, chodzi tu tylko o miejsce akcentu w systemie, nie o jego miejsce w wyrazie. Systemy charakteryzują się tym, że akcent jest inicjalny, oksytoniczny, paroksytoniczny czy też nie mający stałego miejsca w systemie. *Brak stałego miejsca w systemie nie jest równoznaczny z brakiem stałego miejsca w wyrazie*. Co więcej, ponieważ funkcja fonologiczna akcentu jest ważniejsza od funkcji delimitatywnej, nieistotnej dla procesu komunikacji (zresztą w wielu językach można by poddać w wątpliwość istnienie takiej funkcji), to akcent swobodny (i ruchomy) jest o wiele silniej związany z daną sylabą wyrazu niż akcent stały. Nie można dowolnie akcentować form *насы́пать — насыпа́ть, обре́зать — обреза́ть, му́ки — мукá, пла́чу — плачу́*, i in., podczas gdy np. w języku polskim znane jest zjawisko tzw. madziaryzacji (zwłaszcza w oficjalnych przemówieniach i wystąpieniach radiowo-telewizyjnych), tj. akcentowanie pierwszej sylaby wyrazu zamiast przedostatniej, co wprawdzie „razi”, ale nie ma żadnego znaczenia dla procesu komunikacji, np.: „osoba, powiedzmy, manifest, ogólnie, wykonany, w przyszłości” itp. Nawiasem mówiąc, niekiedy bardziej rażąca — w odczuciu wielu osób — od formy niepoprawnej jest forma poprawnie akcentowana. Por. np.: „byliśmy” i „byliśmy”, „śpiewaliśmy” i „śpiewaliśmy”, „byliśmy w kinie” czy „byliśmy w kinie”?, „bylibyśmy” i „bylibyśmy”, „byłoby,” i „byłoby” itd.

Wiele zastrzeżeń budzą dotyczące akcentu sformułowania w podręcznikach wstępu do językoznawstwa czy gramatyki opisowej. Mówi się na przykład, że w języku węgierskim czy czeskim akcent pada zawsze na pierwszą sylabę, że w języku polskim — z wyjątkiem wyrazu „akurat” — nie pada nigdy na sylabę ostatnią itp. Oczywiście te i podobne twierdzenia są jak najbardziej błędne, a wynikają one z nierozróżniania (do dzisiaj!) płaszczyzn funkcjonowania akcentu, jakie stanowią *system, mowa i tekst*.

Jeżeli mówimy, że akcent w języku polskim nie pada na sylabę ostatnią, a w języku węgierskim pada zawsze na pierwszą, to twierdzenie to prawdziwe jest tylko w odnie-

sieniu do systemu, do wyizolowanych z kontekstu wyrazowego i sytuacyjnego elementów leksyku. W *systemie* języka węgierskiego akcent pada na sylabę pierwszą, w *systemie* języka polskiego — z reguły na przedostatnią. System ulega jednak, co nietrudno zauważyć, określonym modyfikacjom w mowie i tekście, słowem — funkcjonuje, jest na usługach procesu komunikacji i musi być podporządkowany (jako ogół form) przekazowi informacji o rzeczywistości pozajęzykowej. (Dlatego też, nawiasem mówiąc, nie tyle ważna jest znajomość systemu, co umiejętność posługiwania się nim, czyli wykorzystywania go do potrzeb przekazu i odbioru informacji.)

Nie utożsamiam tutaj mowy z tekstem, ponieważ w pierwszym wypadku (mowa) mam na myśli indywidualny językowy (nie psychiczno-fizyczny) proces mówienia, warunkowany określoną sytuacją obiektywną i subiektywną, w drugim wypadku (tekst) — system linearych uwarunkowań leksyki.

Jak funkcjonuje akcent w planie mowy, tj. w zależności od kontekstu sytuacyjnego, kiedy to każdorazowemu przekazowi informacji towarzyszy czynnik subiektywny, wyrażający się w odpowiedniej intonacji? Otóż przy intonacji wykrzyknikowej i pytająco-wykrzyknikowej (tj. wyrażającej najwyższy stopień zdziwienia), a także — w niektórych wypadkach — przy intonacji pytającej akcent przesuwa się ku końcowi wyrazu. Chodzi tu nie o uwarunkowania linearne jednych elementów od drugich, ale wyłącznie o czynniki intonacyjne. Por. polskie *Janek : Janeek!* / *ogień : ogieeń!* / *bacność : bacznoość!* / *na lewo : na lewoo patrz!* / *naprawdę : naprawdę?* / *coś takiego : co takiegoo?!!*

W języku węgierskim w zdaniach i wyrazach o intonacji pytającej akcent cofa się na sylabę przedostatnią (w wyrazach kilkusylabowych) i na ostatnią (w dwusylabowych), np.:

- 1) — *Hol ebédelt? — A „Citadella” étteremben. — A „Citadella” étteremben?*
- 2) — *Az a kislány magyarul beszél. — Ugye?*
- 3) *tudja mit? tudod mi? nem kibírod? ne küldjék orvosért?*

Podobnie w zdaniach wykrzyknikowych:

hát mondom noked! ne bolond vagy!

W języku czeskim, z uwagi na większą niż w węgierskim częstotliwość występowania samogłosek długich w wygłosie, obserwujemy nieco inne zjawisko: przechodzenie akcentu z sylaby inicjalnej może być spowodowane nie tylko intonacją, ale — przede wszystkim — długością samogłoski wygłosowej. W wypadku, gdy samogłoska w sylabie akcentowanej jest krótka, a w nieakcentowanej — długa, następuje przeciwdziałanie dwóch cech prozodycznych: długości samogłoski i akcentu krótkiego, w wyniku czego sylaba akcentowana traci swój absolutny charakter i upodabnia się do sylaby z akcentem pobocznym w językach niemorowych. Sylaba zawierająca samogłoskę długą jest „aktywna”, w przeciwieństwie np. do języka polskiego, gdzie „bierność” sylaby nieakcentowanej jest jednym z czynników umożliwiających przechodzenie akcentu z miejsca określonego przez system na miejsce określone czynnikami spontanicznymi.

Por. przykłady czeskie:

1) *hezký, krasný, mladý, moudrý, rozumný, rozezený, studený* i anal. żeńskie: *hezká, krásná, mladá, moudrá, rozumná, rozezená, studená*

2) *po nových mostech odcházejí a přicházejí vlaky, vlaky bez ocelových pancéřů, vlaky miru a budování*

3) *v národopisném museu spatříte původní národní slovácké kroje*¹.

Nieuwzględnianie planu mowy przy rozpatrywaniu miejsca akcentu jest brzemienne w skutkach: sugerując się absolutnym przypisaniem akcentu do sylaby (w systemie), osoba ucząca się języka obcego nie jest w stanie opanować właściwej dla danego języka intonacji. Ten bezpośredni związek intonacji z miejscem akcentu należy mieć zawsze na uwadze w praktycznej nauce języka obcego.

I wreszcie płaszczyzna tekstu. O tym, że akcent w systemie nie pokrywa się z akcentem w tekście, tj. że wyraz w izolacji i ten sam wyraz w związkach z innymi wyrazami może być inaczej pod względem miejsca akcentowany, możemy się łatwo przekonać na materiale języka polskiego. Mówimy np. *nie mogę, nie będę*, ale: *nie chcę, nie tak*. Podobnie w połączeniach z przyimkami: *pod stołem, przez pole, o wszystkim*, ale: *pod tym, przez to, o co* itp.

We wszystkich językach, w których wyrazy są wielosylabowe i mają różną długość, w taki czy inny sposób mamy do czynienia z kontrastem sylaby akcentowanej i nieakcentowanej, i — co za tym idzie — 1) z możliwością przechodzenia akcentu z jednej sylaby na drugą (w mowie) oraz 2) z przechodzeniem akcentu z jednego elementu leksykalnego na inny (w tekście). W językach o różnej długości wyrazów istnieją przecież elementy enklityczne i proklityczne, ale nie jako absolutne enklityki i proklityki, lecz tekstowe, warunkowane kontekstem prozodycznym. Przejście akcentu z jednego elementu na inny jest uzależnione od 1) długości wyrazu czy morfemu, 2) miejsca akcentu w systemie, czyli tendencji do wyrównywania akcentu względem systemu, 3) funkcji semantyczno-syntaktycznej, 4) pozycji syntaktycznej, a więc miejsca w środku czy na początku zdania, przed wyrazem określanym czy po nim, w połączeniu z przyimkiem czy bez przyimka.

Ad 1. Wyrazy (morfemy) dwusylabowe i kilkusylabowe przejmują na siebie akcent wyrazów (morfemów) jednosylabowych, a ściślej — pozbawiają je akcentu, np. polskie: *ja jej tam nie widziałem*, ale: *gdy ja napiszę*. Warto dodać, że w grę wchodzi tu również liczba sylab w wyrazie, wartość leksykalna wyrazu, akcent logiczny. Patrz również p. 4).

Ad 2. W połączeniach dwóch wyrazów (morfemów) o różnej długości, jak również w połączeniach kilku jednosylabowych elementów leksyku akcent zajmuje to miejsce, jakie charakterystyczne jest dla niego w systemie; w wypadku języka polskiego pada na przedostatni element całości. Na przykład *ja tego nie zrobię*, ale: *ja tego nie chcę*. Oczywiście należy dodać, że w wypadku języka polskiego w grę wchodzi również

¹ Przykłady 2) i 3) zaczerpnięto z podręcznika „Český jazyk”, Praha 1957.

wartość leksykalna wyrazu, pozycja syntaktyczna i in. Por. np. *chciałbym ci dać i chciałbym dać ci*.

Ad 3. Charakterystyczna jest pod tym względem sytuacja w języku rosyjskim, kiedy to przyimki mogą przejmować na siebie akcent kilkusylabowych rzeczowników, na przykład *на рýку* i *на руку*.

Przechodzenie akcentu na przyimek jest motywowane funkcją semantyczno-syntaktyczną: akcentowanie przyimka w języku rosyjskim nadaje różnym połączeniom przypadkowym odcień sposobu czynności. Por. na przykład: *положить на что?* *на рýку* ale: *сыграть как?* *на руку*. Podobnie: *переступить с ноги на ногу*, *свалиться как снег на голову*, *сказать на ухо*, *встать на ноги*.

Ad 4. Istotna dla wielu wypadków akcentuacyjnych jest pozycja danego elementu, np.: *мне się wydaje — wydaje mi się, co to będzie? — to będzie niespodzianka* i in. Oczywiście w grę wchodzi tutaj również akcent logiczny.

Powyższe uwagi nie są wyczerpujące, przeciwnie — są bardzo ogólnikowe i już chociażby dlatego mogą budzić zastrzeżenia; każdy system językowy ma własną specyfikę prozodyczną i wymaga stosowania oddzielnych kryteriów analizy i opisu. Chodziło mi jednak w artykule nie o wyczerpującą charakterystykę akcentologiczną tekstu, ale o podkreślenie złożoności samego akcentu i zwrócenie uwagi na jego trójpłaszczyznowość.

Wniosek, jaki nasuwa się, dotyczy konieczności rozróżnienia (zarówno w badaniach teoretycznych, jak i praktycznym nauczaniu języka) trzech płaszczyzn funkcjonowania akcentu: systemu, mowy i tekstu. Inaczej — miejsce akcentu w wyrazie może być: a) systemowe, tj. określone przez system języka, b) spontaniczne, tj. określone przez kontekst sytuacyjny i związane z nim czynniki intonacyjno-emocjonalne nadawcy, c) tekstowe, tj. określone przez kontekst wyrazowy, dokładniej — przez pozycję lub funkcję semantyczno-syntaktyczną. To wydaje się o wiele bardziej istotne niż rozróżnianie akcentu głównego i pobocznego, co nie tylko jest stosunkowo trudno uchwytne, ale nie mające praktycznie żadnego znaczenia dla procesu komunikacji, ponieważ akcent w złożeniach wyrazowych nie pełni żadnej funkcji, a po prostu *jest* — z uwagi na to, że rzeczą praktycznie niemożliwą byłoby jednakowe akcentowanie wszystkich kolejnych sylab ciągu fonicznego.

Inny wniosek, jaki nasuwa się na podstawie powyższych uwag, dotyczy ruchomości akcentu i stopnia jego przypisania do sylaby. Akcent tworzy z sylabą organiczną całość i jest nienaruszalny w językach o tzw. ruchomym akcencie (zwłaszcza tam, gdzie istnieje opozycja form kontrastujących), natomiast w językach o stałym miejscu akcentu akcent zdradza tendencję do łatwiejszego przechodzenia z jednego elementu na inny. Inaczej mówiąc, tzw. ruchomość akcentu w systemie a) uniemożliwia przenoszenie się akcentu w mowie i b) narzuca określone funkcje akcentowi w tekście. Odwrotnie: tzw. nieruchomość akcentu w systemie, z czym wiąże się brak jakiegokolwiek funkcji relewantnej, sprzyja stosunkowo łatwemu przechodzeniu (w mowie) akcentu z pozycji określonej przez system na pozycję niezgodną z systemem.

ТОМАШ ВУЙЦИК

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ УРОВНИ УДАРЕНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ
СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ

Резюме

Автор считает целесообразным различать ударение в системе языка, в речи и в тексте. В плане языка наблюдается определенная закономерность: фиксированность ударения в системе способствует разноместности ударения в слове, т.е. его способности закрепляться за разными элементами слова (в разных его формах); и наоборот — отсутствие постоянного места в системе способствует закреплению ударения за одним элементом слова. Различительную функцию ударение может выполнять только в тех случаях, когда оно связано с определенным элементом слова (формы), а не с местом в системе.

В плане речи место ударения в слове зависит от интонации предложения и от экстралингвистических причин, напр. эмоционального состояния говорящего. Если мы говорим, что в данном языке ударение падает на первый или предпоследний слог, то это относится лишь к плану языка.

В плане текста место ударения в слове зависит от тех компонентов высказывания, с которыми сочетается данное слово.

PLANES ON WHICH ACCENT FUNCTIONS IN THE RUSSIAN OF SOVIET EPOCH

by

TOMASZ WÓJCIK

Summary

The author of the article considers it purposeful to differentiate among accent in the system of language, speech and text.

One can observe a characteristic regularity on the plane of language: a fixed place of accent in the system favours the shift of word accent (in various word forms) from one element to another, and vice versa — the lack of the permanent place of accent in the system facilitates fixing of accent on some definite element of the word.

Accent can have a distinctive function only in these cases in which it is connected not with a place in the system but with some definite element of a word (form).

In speech the place of accent depends on the intonation of the sentence and extralinguistic factors, eg. the emotional state of the speaker. The sentence stating that accent in a given language falls on the first or on the second or the last syllable, refers only to the plane of language.

In a text the place of accent in a word depends on these elements of the sentence with which the given word is related.